

Kultūra kaip subjektas ir pati sau objektas

Jurij Lotman

Skaitytojui siūlomas trumpas kai kurių mokslinio tyrimo principų išdėstymas nepretenduoja būti filosofinis. Autoriui tokios pretenzijos tolimos. Tai tik pastanga apibendrinti konkrečių kultūros istorijos faktų tyrimo patirtį. Kartu autorių motyvavo nepasitenkinimas tuo, kaip literatūros ir kultūros istorijoje reflektuojamos kai kurios įprastos teorinės kategorijos.

Pavienių kultūrų istorijai skirti klasikiniai XIX a. veikalai rėmėsi mąstymu, kuriam įtaką darė [Georgo] Hegelio ir [Charleso] Darwino idėjos. Pirmiausia, kultūra buvo suvokiama kaip tam tikras objektas, neturintis ryšio su tyrėju. Šis objektas nuolat vystosi, ir toks procesas yra dėsninga progresyvi evoliucija. Tyrėjas yra anapus objekto. Pažinimas suprantamas kaip objekte (kultūroje) slypinčių dėsningumų (struktūrų) aptikimas. Logika apsiginklavusiam tyrėjui priklauso tiesos (žinotojo) pozicija. Jei kalbama apie „subjektyvumo faktorių“, tai jis numano nukrypimus nuo tiesos, kuriuos lemia įtakos, neturinčios ryšio su mokslu: tyrėjo polinkiai, neišmanymas ar tiesiog nesąžiningumas.

Tačiau, vis daugiau dėmesio skiriant pačiam tyrimo procesui, požiūris į tyrėjo poziciją sudėtingėjo, ir buvo aktualizuota tradicija, kurios ištakos siekia Kantą. Analizės objektu tampa analizės mechanizmas, pažinimo pažinimas. Nuo klausimo, kaip dvasia

Received: 19/10/2022. Accepted: 01/11/2022

Copyright © 2022 Jurij Lotman. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

įsikūnija tekste, pereinama prie to, kaip tekstą suvokia auditorija. Šiuo pagrindu vystosi įvairios hermeneutikos kryptys. Kraštutinės tokios metodikos apraiškos visą dėmesį sutelkia į kultūros subjektą. Kultūros istorija pasirodo kaip jos interpretacijų evoliucija, kai interpretaciją atlieka, iš vienos pusės, amžininkų auditorija, iš kitos – vėlesnės kartos, įtraukiant ir mokslinės interpretacijos tradiciją. Pirmuoju atveju interpretacija atliekama tam tikros kultūros sinchroniniuose rėmuose ir tarsi sudaro jos dalį, antruoju – interpretacija perkeliama į diachroniją ir patiria visus vertimo iš vienos kalbos į kitą sunkumus. Pirmuoju atveju akcentuojamas objektas (tekstas), antruoju – subjektas (interpretatorius), o pati klasikinė subjekto–objekto dichotomija yra aktuali abiem atvejais.

R[omano] Jakobsono pasiūlytas klasikinis komunikacijos modelis, atrodytų, sutaiko šiuos du požiūrius, įvesdamas dvipolę pranešimo cirkuliacijos struktūrą: adresantą ir adresatą. Juos atitinka du tyrimų tipai: teksto generavimo analizė – kalbančiojo gramatika; interpretacijų analizė – klausančiojo gramatika. Atitinkamai meninių tekstų pasaulyje išsiskyrė generatyvinės ir interpretacinės estetikos sritys. Pavyzdžiui, rusų formalistų iškelta mintis apie tekstą kaip uždara ir sau pakankamą pasaulį buvo papildyta suvokimu apie koduojančius ir dekoduojančius mechanizmus, esančius už teksto ribų. Atitinkamai tyrėjo pozicija teksto atžvilgiu keitėsi iš „vidinės“ į „išorinę“ ir atvirkščiai. „Suvokimo estetikos“ raida, prie kurios reikšmingiausiai prisidėjo „Konstancos mokyklos“ veikalai¹, atskleidė tiek „objektyvaus“, tiek ir „subjektyvaus“ požiūrių vienpusiškumą ir gerokai pastūmėjo mus teksto veiklos mechanizmų supratimo link. Tačiau subjektyvaus ir objektyvaus aspektų išskyrimas dėl to buvo tik dar ryškesnis ir radikalesnis. O juk šie aspektai, tam tikru etapu naudingi kaip euristiniai principai, realioje teksto veikloje (visais lygmenimis, įskaitant ir kultūrą kaip vientisą tekstą) turi tokią stiprią tendenciją pereiti vienas į kitą, kad kartais naudinga šių fundamentalių filosofijos sąvokų

¹ Apibendrinamą apžvalgą žr. Warning, Rainier. 1988. *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*, Stuttgart: UTB.

apskritai atsisakyti. Todėl būtų galima atkreipti dėmesį į tai, kad objektyvumo ir subjektyvumo sąvokos, viena vertus, reiškiasi kaip universalūs aprašymo instrumentai, taikomi visoms bet kurios kultūros fenomeno apraiškoms, kita vertus, pačios kyla iš tam tikros (europietiškos) kultūrinės tradicijos tam tikru jos raidos momentu ir yra jos padarinys. Tai, kad šių kategorijų negalima taikyti indų kultūrinei sąmonei, ne kartą yra pabrėžęs, pavyzdžiui, A[leksandras] Piatigorskis. Liekant Europos kultūrinės tradicijos viduje galima pastebėti, kad, be jau minėtų didžiųjų modernaus europietiško mąstymo atramų – Hegelio ir [Immanuelio] Kanto, galimas daiktas, būtų pravartu prisiminti trečiąjį vardą – [Gottfriedą] Leibnizą, kurio idėjos, regis, galėtų vėl įgyti mokslinio aktualumo.

Pamatinis kultūros semiotikos klausimas yra prasmėkūros problema. Prasmėkūra vadinsime kultūros kaip visumos ir jos atskirų dalių gebėjimą produkuoti „išėjimui“ naujus netrivialius tekstus. Naujais vadinsime tekstus, atsirandančius iš negrižtamųjų (I[ljos] Prigogine'o prasme) procesų, t. y. tekstus, kurie tam tikru laipsniu pasirodo nenuspėjami. Prasmėkūra vyksta visais kultūros struktūriniais lygmenimis. Šis procesas numano tam tikrų išorinių tekstų patekimą į sistemą ir specifinę, nenuspėjamą jų transformaciją judant nuo įėjimo į sistemą išėjimo iš jos link. Tokios rūšies sistemoms – nuo minimalių semiotinių vienetų iki globalių, tarkime, „kultūros kaip sau pakankamo universumo“, – būdingas struktūrinis, jų materialios prigimties skirtingumo nepaisantis izomorfizmas. Tai leidžia, viena vertus, sukonstruoti minimalų jų modelį, kita vertus – esmiškai įgalinti prasmėkūros procesų analizę.

Invariantinis prasmėkūros vieneto modelis numato, pirmiausia, tam tikrą jo atsiribojimą, sau pakankamumą, ribą tarp jo paties ir anapus jo esančios semiotinės erdvės. Tai leidžia apibrėžti prasmėkūros struktūras kaip savitas semiotines monadas, funkcionuojančias visuose semiotinio universumo lygmenyse. Tokia monada yra tiek visa kultūra, tiek ir kiekvienas jai priklausantis ganėtinais sudėtingas tekstas, įskaitant ir kaip tekstą traktuojamą žmogaus asmenybę. Minėtasis tokios monados „atskirumas“ (tam tikruose rėmuose) numato ne tik ribą ir imanentinę struktūrą, bet

ir „įėjimą“ bei „išėjimą“. Kadangi tokios monados būtis, be kita ko, ne materiali, o semiotinė-informacinė, jos atliekamas tekstų, patenkančių per „įėjimą“, „vartojimas“ nereiškia jų sunaikinimo nei fizine, nei informacine prasme: pradinis tekstas, kuris „vartojimo“ procese „prie išėjimo“ transformuojasi į naują tekstą, tuo pat metu išsaugo ir pirminį pavidalą bei gali pradėti sąveikauti su savo paties transformacija. Pavyzdžiui, kai katė suėda pelę, pastaroji nustoja egzistuoti kaip fiziškai reali biologinė struktūra; kai techninį išradimą „praryja“ naujas išradimas, pirmasis pasmerkiamas informaciniam sunaikinimui, nors ir išlieka fiziškai; kai meninės evoliucijos eigoje sukuriamas iš principo naujas tekstas, jis nei fiziškai, nei semiotiškai nesunaikina pradinio teksto, nors pastarasis gali laikinai netekti aktualumo. Šiuo požiūriu, pati evoliucijos sąvoka, taikant ją tokiems sudėtingiems semiotiniams reiškiniams kaip menas, gali būti vartojama tik tokiu laipsniu ją transformuojant, kad, matyt, geriau visiškai jos atsisakyti.

Kita šios struktūros veiklos savybė yra gebėjimas pačiai atsidurti prie savo įėjimo, vadinasi, save transformuoti, kadangi, jos požiūriu, ji yra tekstas tarp tekstų, taigi normalus semiotinis „maistas“. Tad gebėjimas save aprašyti (savirefleksija) ir perkelti į metalygmenį glūdi pačios monados prigimtyje.

Taigi bet kurio lygmens monada reiškiasi kaip elementarus prasmėkūros vienetas su jai būdinga pakankamai sudėtinga imanentine struktūra. Jos minimali organizacija apima binarinę sistemą, susidedančią (mažiausiai) iš dviejų semiotinių mechanizmų (kalbų), kurie neišverčiami vienas į kitą ir kartu tapatūs, kadangi kiekvienas savo priemonėmis modeliuoja vieną ir tą pačią nesemiotinę tikrovę². Tokiu būdu į šią sistemą patenkantis išorinis tekstas iš karto įgyja bent dvi tarpusavyje neišverčiamas semiotines projekcijas. Minimalioji struktūra turi ir trečią ele-

² Pavyzdžiui, vienos ir tos pačios tikrovės projekcija kasdienės kalbos arba poezijos, poezijos arba tapybos, žmogaus smegenų dešiniojo arba kairiojo pusrutulių erdvėse pateiks neišverčiamus, bet panašius metaforos principu struktūruotus atvaizdus.

mentą – sąlyginių ekvivalentų bloką, metaforogeninį³ įrenginį, kuris įgalina vertimo operaciją neišverčiamumo situacijoje. Tokių „vertimų“ rezultatas – negrįžtama teksto transformacija. Įvyksta naujo teksto generavimo aktas.

Visgi nė vienas semiotinis mechanizmas negali funkcionuoti kaip izoliuota, į vakuumą panardinta sistema. Būtina jo veiklos sąlyga yra buvimas semiosferoje – semiotinėje erdvėje⁴. Kiekviena semiotinė monada, būtent todėl, kad yra atskira ir semiotiškai savita, gali užmegzti konvergencinius santykius su kita (kitomis) monada (monadomis), sudarydama aukštesnio lygmens bipolį junginį. Tačiau toks iš dviejų gretimų nesusijusių elementų susiformuojantis organiškasis aukštesnio lygmens junginys gali atsirasti tiksliai tuo atveju, jeigu šie elementai priklauso vienam ir tam pačiam aukštesnio rango struktūriniam dariniui. Toks „polinkis“, pavyzdžiui, būdingas struktūroms, kurių kalbos antoniminės (tarkim, veidrodinėms struktūroms, priešpastatytoms pagal „dešinės–kairės“ principą) ir aukštesniu lygmeniu aprašomos ta pačia metakalba; apskritai, struktūros, iki susidūrimo buvusios tiesiog „atskiros“, vėliau gali būti traktuojamos kaip vienu ar kitu būdu simetriškos. Taip, pavyzdžiui, dvi nepriklausomos ir ryšių neturinčios gentys, tuo atveju, kai viena užkariauja kitą, gali sudaryti hierarchinio pobūdžio simetriškai–asimetriškai organizuotą socialinę struktūrą. Įdomus priešingas pavyzdys: nepaisant trijų šimtų metų mongolų valdymo Rusijoje, vieninga socialinė struktūra ten neatsirado, ir daugybė kontaktų kariniu ir valstybiniu lygmenimis, kurie negalėjo užsimegzti be tam tikrų bendravimo formų, nesuformavo bendro semiotinio mechanizmo. Priežastis galėjo būti ne tik miesto ir stepės kultūrų nesuderinamumas, bet ir kitas įdomus aspektas: totoriai buvo pakantūs Rusios stačiatikybės atžvilgiu ir jos nepersekiojo.

³ Sąvoka „metaforogeninis“ padaryta pagal analogiją terminui „mitogeninis“ ir nurodo gebėjimą kurti metaforas (vert. past.).

⁴ Daugiau apie semiosferos sampratą žr. straipsnyje „Apie semiosferą“. Лотман, Ю. М. 1992. *Избранные статьи в 3 т.* Таллинн. Т. 1. [Lotman, J. 2004. *Kultūros semiotika*. Iš rusų k. vertė Donata Mitaitė, sud. Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, p. 3–22 (vert. past.).]

Tai prieštaravo rusų stačiatikių kultūros, kurioje bažnyčia atliko išskirtinai svarbų organizacinį vaidmenį, požiūriui. Jeigu totoriai būtų persekioję krikščionis, jie būtų buvę „suprantamesni“ ir hagiografinėje sąmonėje įsirašę kaip „tironai“. Tokiu atveju būtų galėję sudaryti su Rusia dvinarį junginį, panašų į pagoniškos Romos ir jos krikščionių bendruomenės (krikščionio kankinio ir Romos valdininko elgesys abipusiškai priešiškas ir, žvelgiant iš priešingų pozicijų, gali atrodyti „barbariškas“, „tamsuoliškas“, „fanatiškas“, „tironiškas“, „šėtoniškas“, bet jie abu aprašomi vienos tam tikros metakalbos sistema; mongolų religinis indiferentizmas ir valstybinis pragmatizmas, leidę jų kultūrai palaikyti semiotinius ryšius su kinų kultūra, darė ją nesuderinamą su rusų kultūra. Itin viliotų bandymas aprašyti skirtingas semiotines sistemas jų polinkio tarpusavio (ne)konvergencijoms atžvilgiu.

Kai tik dvi monados susijungia, sukurdamos vientisą semiotinį mechanizmą, iš neutralaus tarpusavio santykio pereina į tarpusavio papildymo, struktūrinės antonimijos santykį ir pradeda kultivuoti savąją specifiką ir tarpusavio kontrastingumą. Simetrijos ir asimetrijos akcentavimas – dvi vieno proceso pusės, nuo evoliucijos procese susiformavusių lyčių simetrijos–asimetrijos ir žmogaus galvos smegenų didžiųjų pusrutulių simetrijos–asimetrijos (gilesniuose struktūriniuose kloduose galima nurodyti kairįjį ir dešinįjį sukimašį materijos struktūroje) iki dėsningo sudėtingų semiotinių darinių atsiradimo. Pavyzdžiui, kultūrinių arealų išryškėjimas, viena vertus, susijęs su tuo, kad skirtingos kultūros, įeidamos į sudėtingesnius junginius, sukuria tarpkultūrinio bendravimo mechanizmus, stiprina tarpusavio bendrystės bruožus. Kita vertus, jų tarpusavio domėjimasis viena kita kyla būtent iš kiekvienos neišverčiamo specifiškumo – nesvarbu, ar kalbėsime apie „palslaptinguosius Rytus“ („Vakarai yra Vakarai – Rytai yra Rytai“), „nenuspėjama slavišką“ (arba germanišką) dvasią, „nesuprantamą moters prigimtį“, „négritude“, ar apie kokius nors kitus kultūrų specifiką pabrėžiančius teiginius. Pirma, jie niekada neatsiranda izoliuotose kultūrose. Izoliuota kultūra neturi specifikos ir šiuo klausimu nesidomi. Jos sampratoje „vyras“ ir „mūsų genties žmo-

gus“ yra sinonimai, „vyras“ supriešinamas su dievu, numirėliu, velniu, žvėrimi (kartais – moterimi), bet neturi santykio su kita nacionaline kultūrine specifika. Antra, nacionalinė kultūrinė specifika pirmiausia pasirodo svetimšaliui. Neatsitiktinai pirmosios kalbų gramatikos buvo parašytos svetimšalių arba svetimšaliams – tą patį galima pasakyti ir apie ankstyviausius papročių aprašus. Šioje stadijoje aprašantysis mato save kaip aprašymo metakalbos vartotoją, taigi neturintį specifikos, bet įkūnijantį neutralią normą. Trečia, kai kultūra, buvusi tik aprašymo objektu, pereina į saviaprašymo lygmenį, ji paprastai įgyja išorinį požiūrio tašką ir aprašo save kaip išskirtinę bei specifinę. Taip, pavyzdžiui, rusų slavofilų kultūrinę savimonę formavo vokiečių, ypač [Friedricho] Schellingo, istoriosofinė tradicija, kuriai jie priklausė, o Madame de Staël knyga *Apie Vokietiją* ne tik užkodavo vokiečių kultūrą kaip romantinę visai Europai, bet didžia dalimi nulėmė ir pačios vokiečių kultūros savikodavimo pobūdį. Galiausiai, ketvirta, kyla klausimas apie specifiką tų kultūrų, kurios, pretenduodamos į bet kuriai kultūrai taikomas normos žinovų vaidmenį, laikė save neturinčiomis specifikos. „Rytų žmogaus“ specifika leido [Rudyardui] Kiplingui konstruoti „vakariečio specifiką“, o etnologiniai „egzotiškų“ tautų aprašymai dėsningai atvedė prie minties antropologijos ir etnografijos metodus taikyti šiuolaikinės visuomenės tyrimams.

Vienos monados kaip substrukūros gebėjimas priklausyti skirtingoms aukštesnių lygmenų monadoms, taigi, išliekant visuma, būti skirtingų visumų dalimi ir, šiuo požiūriu, būti sau netapačia, neišvengiamai reiškia sudėtingą jos vidinės struktūros poliglotizmą.

Tokiu būdu suprantama semiotinė monada pasirodo ir kaip atsikybė, nuolat įtvirtinanti savo uždarumą tam tikros individualios semiotinės erdvės ribose, ir kartu kaip dalis⁵, kuri, siekdama tapti visuma, jungiasi į vis naujus darinius. Kiekviena monada, kad ir kokiam lygmeniui priklausytų, linkusi tapti ir visuma, ir dalimi.

⁵ Lotmanas čia vartoja matematinį terminą „дробь“, kuris reiškia „trupmeną“ – skaičiaus išraišką, reprezentuojančią vieneto dalį (vert. past.).

Kalbėjome, kad monada yra naujų, neautomatiškai veikiančiais algoritmais sukurtų pranešimų generatorius. Kituose darbuose mums jau yra tekę minėti jos gebėjimą išsaugoti ankstesnę informaciją, t. y. atmintį. Prie to reikia pridurti, kad semiosferos viduje vyksta nuolatiniai informacijos mainai, tekstų judėjimas. Šį procesą pagrindžia struktūrinis monadų izomorfizmas, jų priklausymas metakalbinėms visumoms, ribų, tarp kurių nusistovi tam tikras vienodas semiozės lygis, bendrumas. Visos šios savybės leidžia semiotinę monadą apibūdinti kaip Protą – intelektualinę vienetą. Žmogus ne tik mąsto, bet ir yra mąstančios erdvės viduje, taip pat kaip kalbėtojas visada yra tam tikroje kalbinėje erdvėje. Intelektinį semiosferos talpumą lemia tai, kad ji pasireiškia mums kaip milžiniško skaičiaus monadų, kurių kiekviena geba atlikti prasmėkūros operacijas, sankirta, sugretinimas, vienos į kitą inkorporacija. Tai milžiniškas organizmų organizmas. Jį valdanti dalių ir visumos bei dalių tarpusavio izomorfizmo dėsnį galima įsivaizduoti prisimenant biblinį Žmogaus panašumo į Dievą vaizdinį – smulkausio vieneto, pasireiškiančio kaip milijonai individualių aukščiausios ir vienintelės esybės variantų.

Kone beribis monadų variantiškumas leidžia jas apibūdinti kaip semiotines asmenybes. Tai pagrindžia ir dar vienas svarbus dalykas. Žmogaus asmenybei būdinga ne tik individuali sąmonė, bet ir individualus elgesys. Tai reiškia, kad kiekvienoje situacijoje, iš kurios išeiti įmanoma ne vienu, bet keliais būdais, žmogus renkasi, kaip pasielgti. Šio teiginio ištakos gilesnės, nei galbūt priimta manyti. Prigogine'as, tyrinėdamas negrįžtamuosius fizikos ir chemijos procesus, padarė išvadas, atrodo, turinčias teorinę reikšmę visiems besidomintiems dinaminiais procesais. Prigogine'as skiria pusiausvyros ir nepusiausvyros situacijose vykstančius procesus. Pirmieji, paklusdami priežastingumo dėsniams, vyksta sklandžiai ir kuria grįžtamąsias (simetriškas) trajektorijas, leidžiančias pagal nueitą dalį numatyti nenueitą. Nepusiausvyrinės situacijos ypatingos tuo, kad raidos trajektorijoje atsiranda, Prigogine'o terminais, bifurkacijos taškai, t. y. taškai, kuriuose tolesnis judėjimas vienodai tikėtina gali vykti dviem (arba keliomis) kryptimis, ir numatyti, ku-

ria kryptimi jis iš tikrųjų vyks, nėra galimybės. Tokiomis sąlygomis smarkiai išauga atsitiktinumo, šalutinio faktoriaus, galinčio turėti įtakos būsimo proceso eigai, vaidmuo. Atsitiktinumo faktoriaus įvedimas į priežastingumo mechanizmą yra didžiulis Prigogine'o nuopelnas⁶. Jis deautomatizuoja pasaulėvaizdį.

Kadangi dauguma visuomenės procesų gali būti apibūdinami kaip negrižtamieji, vykstantys itin destabilizuotose situacijose, būtent jie ypač domina kultūros istoriką. Tačiau čia susiduriame su įdomiais skirtumais: intelekto įsiterpimas į dinaminį procesą ryžtingai keičia dinamikos pobūdį. Jeigu pasirinkimą bifurkacijos taške lemia atsitiktinumas, tai akivaizdu, kad kuo sudėtingesnės organizacijos yra besivystantis objektas (vadinasi, kuo daugiau jis, kaip tekstas, įtraukia „atsitiktinumą“), tuo mažiau nuspėjamas bus jo elgesys bifurkacijos taške.

Sudėtingiausias objektas, kurį galime įsivaizduoti, bus objektas, turintis intelektinę gebą. Šiuo atveju elgesys bifurkacijos taške turės sąmoningo pasirinkimo pobūdį. Gamtoje glūdintis atsitiktinumas pagrindžia potencialią intelekto galimybę. Tačiau struktūra, pakilusi iki intelekto lygmens, atsitiktinumą transformuoja į laisvę. Kartu klostosi itin sudėtingi priežastingumo ryšiai: tarp priežasties ir pasekmės atsiduria jų automatizmą atšaukiantis intelektinio pasirinkimo aktas. Taigi, pirma, intelektinis aktas yra asimetrinių negrižtamųjų procesų raidos rezultatas, neišvengiamai susijęs su struktūrine asimetrija, ir, antra, jis įtraukia komplikuoatą atsitiktinumo momentą (pastarasis teiginys faktiškai tėra žinomo ryšio tarp nenuspėjamumo ir informacijos perfravavimas).

Su tam tikra atsargumo doze galima teigti, kad semiotinės monados yra paralelios asmenybės sampratai, kadangi ir joms tam tikru laipsniu būdingas autonomiškas elgesys. Dėl to, pavyzdžiui, ilgas kultūros istorijos procesas nepadidina galimybės nuspėti jo tolesnę raidą. Monada, kuri kaip dalis paklūsta griežtiems determi-

⁶ Žr. Prigogine, I. 1976. *L'ordre par fluctuation et le système social*. Paris. In: I. Prigogine, I. Stengers. 1981. *Dialog mit der Natur: neue Wege naturwissenschaftlichen Denkens*. München, Zürich.

nacijos dėsniams, kaip visuma, kaip „asmenybė“ turi pasirinkimo galimybę ir šiokių tokių nenuspėjamumo, autonomijos nuo visumos, nuo savo semiotinio konteksto, atsargų. Kadangi semiosfera kiaurai persmelkta skirtingų lygmenų „semiotinių asmenybių“, ji mums pasirodo kaip ypatinga sąranga, kuri tuo pat metu yra organizuota struktūrų hierarchija ir milžiniška šioje erdvėje laisvai plaukiojančių uždarų semiotinių pasaulių („asmenybių“, tekstų) visuma. Kuo sudėtingiau organizuota monada, tuo autonomiškiau ji elgiasi, tuo daugiau nenuspėjamumo suteikia visai sistemai. Tokia organizacija pasižymi didžiuliu informaciniu talpumu ir turi faktiškai neribotas saviraidos galimybes.

Koks gi tokio požiūrio į kultūrą santykis su įprasta subjekto ir objekto skirtimi? Prasmėkūros monados egzistencijai reikalinga, kad ji būtų panardinta į aukščiausios organizacijos intelektinę visumą ir tiesiogiai priklausytų aukštesnio lygmens monadai, remiantis principu: bet kuri intelektinė visuma yra intelektinės visumos dalis ir visuma savo dalių atžvilgiu. Bet ir kaip dalis, ir kaip visuma ji, padedant vertimo mechanizmui, bendrauja su savo visuma ir savo dalimis kaip dialogo dalyvė. Santykis „subjektas–objektas“ suponuoja intelektinio aktyvumo koncentraciją viename polyje, o struktūrinę organizaciją – kitame. Remiantis čia pateiktu požiūriu, šie elementai susiję „įtraukimo–atskyrimo“ santykiu, kiekvienas mąstantis elementas yra irgi mąstančio pasaulio viduje. „Subjekto–objekto“ kategorijos čia gali atsirasti tik tuo atveju, kai paskira monada, pakilusi iki saviaprašymo lygmens, pradeda modeliuoti save kaip izoliuotą ir vienintelę intelektinę esatį.

Toks vaizdas susidaro, kai žvelgiame iš semiosferos vidaus. Tačiau mes iš karto pareiškėme, kad visa prasmėkūros mašina gali veikti tik tuomet, kai tekstai į ją patenka iš išorės, t. y. kontaktuojant su nesemiotine tikrove. Galbūt šiuo aspektu būtų naudinga apibūdinti semiosferą kaip subjektą, o nesemiotinę sritį – kaip objektą?

Pirmiausia, stabtelkim ties mūsų terminologijos nenuoseklumu: sakome, kad į semiosferą tekstai patenka iš išorės, ir kartu traktuojame juos kaip „nesemiotinę tikrovę“. Ši priešara susijusi su tuo, kad semiosfera negali kontaktuoti su niekuo, išskyrus tekstus, o

tekstai – semiozės produktas. Tokiu būdu bet koks kontaktas su erdve anapus tam tikros semiosferos ribos reikalauja išankstinės šios erdvės semiotizacijos. Lygiai kaip bendravimas natūraliosios kalbos sferoje neišvengiamai yra bendravimas natūraliąja kalba, taip bendravimas kultūros sferoje visada yra kultūrinis bendravimas. Nekultūrinės erdvės (erdvės anapus) buvimas – būtina kiekvienos kultūros egzistencijos sąlyga ir kartu pirmas žingsnis apibrėžimo linkui. Tačiau, pirma, teiginys, kad nekultūrinė erdvė yra nesemiotinė, – faktas tik iš duotosios kultūros pozicijos, o praktiškai reiškia, kad tam tikros kalbos vartojamos ne visuose arealuose. Bet ar tai reiškia, kad ten apskritai nevartojamos kalbos? Paskaitose apie Vakarų ir Rytų kultūrų sąveikos istoriją N[ikolajus] Konradas mėgo pateikti pavyzdį, kad olandai ir japonai pirmųjų kontaktų metu kvalifikavo vieni kitus kaip „barbarus“, esančius anapus civilizacijos, remdamiesi tuo, kad neižvelgdavo savo kultūros. „Nekultūrinė“ sfera dažnai priklauso svetimai kultūrai, o nesemiotinė – svetimai semiotikai. Tačiau tuo klausimas dar neišsemiamas. Būtina turėti omeny, kad semiotiniu aspektu, kai tik išorinis pasaulis pasirodo – jis jau yra pavadintas, taigi bent jau paviršutiniškai semiotizuotas. Su nesemiotiniu pasauliu semiosfera iš esmės nesusitinka. Labai dažnai į išorinį pasaulį interpoliuojamos „natūralumo“ ir iki- ar ne-semiotiškumo sampratos, sukurtos duotosios kultūros gelmėse kaip ideali antistruktūra. Taip idealus „laukinis“, kurio XVIII a. filosofai ir misionieriai ieškojo egzotiškose šalyse, buvo tos pačios civilizacijos, iš kurios jie bėgo, kūrinys; XX a. atrasta sąmonės sritis buvo šios epochos sąmonės anti-konstrukcija, interpoliuota į semiotiškai dar nesuvoktus psichinius procesus. Tokia pat prigimtini XX a. pabaigos masinėje kultūroje pasižymi kosmoso mitas. Visi šie pavyzdžiai klostosi į ilgą vienos ar kitos civilizacijos kuriamų „išvirkščiai išverstų“ pasaulių istoriją.

Tačiau ir tikrasis išorinis pasaulis – aktyvus semiotinių mainų dalyvis. Semiosferos riba – padidinto semiotinio aktyvumo sritis, kurioje veikia daugybė „metaforinio vertimo“ mechanizmų, abiem kryptimis „pumpuojančių“ atitinkamai transformuotus tekstus. Čia pagreitintai generuojami nauji tekstai. Faktiškai vyksta tas pats

darbas, kaip ir ties skirtingos sąrangos monados dalių ribomis ir ties bet kuria riba semiosferos viduje. Akivaizdi tokio proceso išraiška yra suintensyvėjęs kultūrinis aktyvumas prie didžiųjų imperijų (pavyzdžiui, Romos) sienų tais laikotarpiais, kai vidiniai kultūros gamybos mechanizmai išsenka. Vienalaikis Romos barbarizacijos ir barbarų romanizacijos procesas – įtikinamas įrodymas, kad ir šiuo atveju turim reikalą su sudėtingu, pulsuojančiu dialogu, o ne su vienakrypte recepcija. Modelis „subjektas–objektas“ ir čia pasirodo tik sąlyginis ir supaprastintas nukrypimas.

Nepaleisdamas iš akių monadinės semiotinio lauko struktūros ir suvokdamas save patį kaip monadą šio pasaulio viduje, kultūros istorikas atsidurs sudėtingesnėje, bet, tikėtina, tikrovę labiau atitinkančioje pozicijoje.

1989

Iš rusų kalbos vertė Inga Vidugirytė

Versta iš: Лотман, Юрий. 1993. „Культура как субъект и сама-себе объект“. *Избранные статьи в 3 томах*. Таллин: Александра. Т. 3, с. 368–375.
© Tallinn University, all rights reserved. Published by arrangement with ELKOST International literary agency, Barcelona, Spain.